

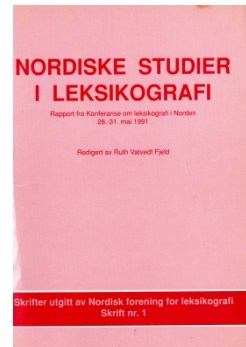
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Om leksikografi som undervisningsemne

Forfatter: Dag Gundersen

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 1, 1992, s. 76-87
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, 28.-31. mai 1991

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for bruk af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Om leksikografi som undervisningsemne

Leksikografi er et fag i framgang. Det har hittil vært lite av systematisk undervisning i faget; tiden bør nå være inne til å lage faste undervisningsopplegg på universitetsnivå og som del av embetseksamen. Et halvårig kurs ("semesteremne") har vært tilbudt ved Universitetet i Oslo siden 1986 og kom i gang fra 1988. På grunnlag av de tre første kursene beskriver artikkelen opplegget, problemer ved faget og ved pensumlitteraturen av særlig betydning for undervisningen, og studenters vurdering av kurset.

Innledende ord om hvorfor

De nordiske land har gjennom flere hundre år fostret en lang rekke fremragende leksikografer. Så vidt meg bekjent hadde ingen av dem formell utdanning i et fag som ble kalt leksikografi, enda ordet skal være belagt i fransk fra 1578, i engelsk fra 1680, i tysk fra 1698 (*Lexikograf* fra 1641) og i svensk (også her *lexikograf*) fra 1780.

Dette er en tanke som kan mane til ydmykhet overfor det å skulle etablere leksikografi som undervisningsfag. Blir man en bedre leksikograf av å studere leksikografi? Ville de store pionerene blitt større om de hadde gjort det?

Det er ikke sikkert. Derimot tør man tro at hvis de ved begynnelsen av sin leksikografiske karriere kunne studert fagets teori og praksis, ville de blitt selvstendige leksikografer *raskere* enn de ble det.

Til daglig arbeider leksikografer mest med materiale som ikke er helt nytt ("nyord"), men som har vært under behandling av andre, i det minste skaperen av den primærkilden vi har hentet ordet fra. Råstoffet er delvis bearbeidet, iallfall ortografisk, og egentlig også semantisk gjennom forfatterens valg. Dette kan tyde på at man i vårt fag i sterkere grad enn i mange andre står på skuldrene til sine forgjengere; det er et fag der det å ta stilling til hva disse har gjort, inngår mer aktivt i arbeidsprosessen enn bare å beskrive "Stand der Forschung" eller "state of the art", og at faget derfor egner seg for å læres ved at man som disippel blir innført skritt for skritt av noen som har gått veien før.

Men det er som kjent en lang vei. Det finnes sitater, vers om den unge og den gamle hr. Brandt og bevingede ord av Samuel Johnson og andre som fastslår dette. Det finnes en tabell i Zgustas *Manual of Lexicography* (1971:349) over antall år og prosent som planen for utgivelsen av fire store europeiske ordboksverk ble overskredet med: 360 % for det som kom best ut, 640 % for det som kom dårligst ut til da; det er ikke ferdig ennå. Det er nærmest et aksiom i vårt fag at jo mer man vet om ordboksarbeid, jo mer pessimistisk ser man på muligheten til å overholde en planlagt ramme for utgivelsen, hvis man da ikke først har beregnet antatt tid og så lagt inn et passende antall år ekstra, etter hva erfaring tilsier, før man gjorde beregningen kjent.

At det er slik, kan bringe pessimismen frem. Lar ordboksberegning seg overhodet lære, når en vet at alle anser det som viktig, prøver å greie det, men likevel mislykkes? En kunne trenge å være utdannet forlagsredaktør, typograf og økonom i tillegg til sitt egentlige fag, og dessuten kjenne noen grufulle hemmeligheter i livet til visse personer i bevilgningsposisjon, så en kunne presse de nødvendige bevilgninger ut av de motvillige.

Tross alle ufullkommenheter er det likevel mye som taler for å etablere en systematisk undervisning i leksikografi. For å si det bibelsk, så er høsten stor, men arbeiderne få. Det skulle man kanskje ikke tro her og nå, men vi kan modifisere det til at arbeidstimene er få, for det er ikke så mange av oss som har anledning til å drive faget på full tid.

For øyeblikket har vi i Oslo ca. 75 fremmedspråk representert i grunnskolen, med ganske små brukergrupper - ned til én. I vårt lille språksamfunn har det hittil vært ytterst vanskelig å utgi fremmedspråklige ordbøker for små grupper. Økonomien er vel den største hindringen, men også at ordboksinitiativet ikke sjelden blir tatt av en enkeltperson som ser behovet, begynner hjemme på kjøkkenet, og har et totalt ubehjelpelig forhold til ordboksredigering. For øvrig er det eiendommelig å se hvor ofte også godt skolerte folk, tilmed lingvister, som setter i gang ordboksarbeid uten å ha lært det, gjør alle de elementære redigeringsfeil som det er mulig å gjøre. Hva disse går ut på, er det unødvendig å regne opp her, men la meg likevel nevne dem, som et raskt gjensyn med gamle venner:

- 1 sirkeldefinisjon ($a = b$, $b = a$)
- 2 ulik ordklasse i oppslagsordet og hovedordet i definisjonen
- 3 for snever eller (sjeldnere:) for vid definisjon
- 4 definisjonen er vanskeligere enn oppslagsordet selv
- 5 oppslagsordet, eller en avledning av det, inngår i definisjonen
- 6 nøkkelord i definisjonen mangler som egne oppslagsord
- 7 oppslagsordet og definisjonen har ulik bestemthet eller ulikt tall
- 8 vakling mellom substitusjonsprinsippet og encyklopediprinsippet, dvs. mellom en definisjon som kan erstatte oppslagsordet, og en forklaring i full(e) setning(er)¹

Vårt eget språk er i raskere endring enn før. Ikke bare er vi nordboere store importører av fremmede ord. Vi skifter også ut viktige kilder til vår egen språkbruk. Bibelen, nasjonallitteraturen og primærmærkingene er på retur som språklig arsenal. Det tradisjonelle fondet av kollokasjoner, idiomer og andre språklige bilder blir oftere feilbrukt i form, betydning og sammenheng. Det trengs at noen holder en finger på språkets puls, blant annet for at presisjonsnivået ikke skal synke enda mer. Det får vi hyppige eksempler på i avisspråket.

Her har vi et problem: Leksikografen deltar i normeringen av språket og fastslår hva som er riktig. Han søker da en rettesnor ved å se bakover - noe er riktig i dag fordi det var riktig i går. På den annen side registrerer han faktisk språkbruk, der bruddene på de tradisjonelle regler florerer, og der nye ord, betydninger og bruksmåter dukker opp. Hvordan skal han forholde seg til dette? Hvis registreringen skal brukes til ny normering, inngår det å spå om fremtiden: Hva er riktig i morgen? Hvor går trenden? Skal vi f.eks. begynne å akseptere løs sammensetning etter engelsk mønster, *mann-maskin dialog* og *langdistanse radar*, fordi det er blitt så vanlig, og fordi fast sammensetning ofte gir en uhandterlig ordlengde, eller i motsatt fall uforståelige initialord? Er det mulig å lære studentene noe om feil som er og foreløpig blir uakseptable, og feil som vil inngå i neste tiårs språkvaner og kommer inn i ordbøkene? Det er trekk ved vår språksituasjon og -utvikling som minner om

Heisenbergs usikkerhetsrelasjon anvendt på legemer i bevegelse: Man kan ikke samtidig fastslå posisjon og hastighet.

Et opplegg

Etter å ha brakt på bane disse store og til dels eksistensielle spørsmål, er jeg klar til å presentere et undervisningsopplegg for begynnerstudenter i leksikografi på 12 uker à 3 timer pluss oppgaveskriving og en avsluttende muntlig prøve. Det er en begynnelse. Forhåpentlig kan det utbygges etter hvert. Inntil så skjer, må studiet gjøres så nyttig som mulig innenfor den rammen vi har.

Jeg nevner dette for å gjøre det klart at vårt opplegg er meget beskjedent. Lenger er vi ikke kommet. Jeg håper at interesserte som eventuelt ikke engang er kommet så langt, kan få noen ideer til hvordan de vil gjøre det, eller nettopp ikke gjøre det, eller at de i det minste kan legge bort all skepsis til å begynne i det små.

Ved årsskiftet 1984/85 nedsatte vårt Fakultet en komité til å utarbeide forslag til studieplan for et semesteremne i leksikografi, altså en halvårsenhet. Det samme ble gjort med flere andre "små" fag for å trekke dem inn i undervisning og formidling. Vårt forslag var ferdig neste vår, det ble godkjent etter enda et år, og emnet ble tilbudt studentene fra høsten 1986; men det første kurset kom i gang først i 1988. Vi tilbyr det bare hvert høstsemester. Hittil har vi holdt tre kurs, gjennomført av 14 personer, som altså, i motsetning til sine egne forelesere, nå har en formell utdanning i faget og eksamenspapir på dette.

Som forelesere har flest mulig av vårt eget personale vært trukket inn. Det skaper bedre intern oppslutning om formidlingssiden ved faget. At man som ordboksarbeider blir ansporet til å formidle det man driver med, formulere det for seg selv, og ikke minst knytte det til den bakenforliggende teorien, gir også opplevelser som ikke er å forakte. - Videre trekker vi i noen grad inn eksterne krefter; bl.a. gis det en kort innføring i terminologi, likeså i emner fra et fremmedspråk som noen av studentene arbeider med eller foretrekker - hittil har rekkefølgen vært spansk, engelsk og tysk.

Siden studiet skal svare til ett semesters fullt arbeid, er pensum på ca. 1350 sider. Det er delt i tre avdelinger: allmenn leksikografisk teori, ettspråklig, særlig norsk og nordisk leksikografi, og tospråklig (fremmedspråklig) leksikografi. Hovedvekten ligger på norsk, deretter på nordisk og så på fremmedspråk. Det inngår ikke i vårt arbeidsfelt å behandle fremmedspråk uten tilknytning til norsk enten som opphavsspråk eller målspråk; vi lager f.eks. ikke ordbøker fra ett fremmedspråk til et annet.

Før studentene tar vårt kurs, kreves det av dem at de har tatt en fageksamen på universitetsnivå enten i nordisk eller et fremmedspråk. Fra dette kravet kan det gjøres unntak, f.eks. hvis en edb-kyndig student fra et annet miljø enn vårt ønsker å arbeide med den leksikalske siden av et fagspråk. Dette har hittil ikke vært aktuelt i praksis; derimot har flere av dem som fylte opptakskravene, tatt kurset av interesse for fagspråk. Dette er da gjerne modne studenter som bidrar til en verdifull dialog.

I løpet av kurset skal studenten besvare tre kortere skriftlige oppgaver og utarbeide en noe lengre semesterrapport. De korte oppgavene kan f.eks. være å vurdere en trykt ordbok, ekserpere eller kode relevant ordboksmateriale fra utlevert primærmateriale, eller skrive holdbare definisjoner på grunnlag av bilder eller av ord i kontekst i primærkilder. Rammen for semesterrapporten trekkes meget vidt. Blant innleverte arbeider hittil kan jeg nevne:

Norske avløserord for anglismer
 Ordavledninger på *-eri*, særlig brukt nedsettende
 Ord i norsk med *fritid* som forledd
 Bruk av ordbøker ved oversettelse fra spansk
 Norske militære ord og uttrykk med franske ekvivalenter
 Adjektiviske fargebetegnelser i Henrik Wergelands skrifter
 (Flere har beskrevet lydverk og ordforråd i en dialekt)

Emnevalget reflekterer undervisningen og det materialet avdelingen kan tilby, men kanskje særlig studentenes egne interesser, idet vi oppmuntrer dem til å finne et brukbart emne selv, før vi eventuelt gir dem en oppgave og materiale til å løse den. Blant oppgitte emner skal jeg siden komme tilbake til ett: Høsten 90 skrev en student oppgaven "En evaluering av semesteremnet i leksikografi"; vi bad ham gjøre det etter at han hadde vist interesse for å kommentere kursopplegg og pensum.

Kurset avsluttes med en kort muntlig prøve. Den "skriftlige" eksamen tas altså underveis i form av oppgaveskriving. Sluttresultatet er etter Fakultetets pålegg enten "Godkjent" eller "Ikke godkjent" - det siste har ikke forekommet.

Pensum, innhold

Innenfor hver av de tre avdelingene av pensum er en del obligatorisk og en del valgfri; det obligatoriske stoffet utgjør litt over halvparten. Vi har satset mye på at all nødvendig litteratur skal være å finne i vårt eget bibliotek, og bibliotekets hyllemarkering er innført i pensumlisten ved hvert verk. I tillegg deler vi ut en ukeplan over undervisningsemne(r) for hver uke, med en oppstilling av pensumlitteratur som passer til ukens emne(r). Dette gjør det lett å finne frem i stoffet, noe studentene er fornøyde med. Slik pensum ser ut, er det også ganske nødvendig.

Kurset starter med en innføring i semesteremnet, pensum, opplegg, vår avdeling, dens oppgaver, materiale og hva vi kan tilby. Av særlig interesse er det å gå litt i dybden av vår nyordsinnsamling. "Nyord" vil si nyregistrerte ord, betydninger og bruksmåter. At selve ordet virkelig er nytt, vet en jo sjelden sikkert.

For å gjøre materialet så allsidig brukbart som mulig, koder vi det grammatisk, eventuelt syntaktisk og pragmatisk eller typologisk alt etter ordets karakteristiske trekk. Vår kodeliste med kommentar kan ses som en ilmarsj gjennom språket, eller et "språkbud", som noen språkpedagoger har begynt å kalle det.

I den andre enden av kurset har vi en innspurt der kursinnholdet blir repetert på langs; et siste forsøk blir gjort på å besvare spørsmål og oppklare dunkle punkter og hull i studentenes viten. For å identifisere hull kan de selv bli bedt om å redegjøre kort for sentrale emner. Slik blir gjennomgangen en generalprøve på muntlig eksamen.

Det som ligger mellom disse ytterpunktene, skal jeg ikke beskrive inngående; det sier seg selv at på så kort tid blir det bare de helt opplagte emner man kan ta opp. Noe som da blir et dilemma, er ønsket om på den ene siden å innføre studentene i leksikografisk teori og på den annen side å gjøre dem kjent med flest mulig typer av ordbøker, bl.a. ved å bla i dem sammen. Det blir alltid for liten tid til det siste.

Et annet dilemma er at vi skal gi en innføring i bruken av elektronisk databehandling (edb) i leksikografien. De fleste har ingen erfaring i bruk av datamaskin; de som eventuelt har det, har sin erfaring fra andre områder enn vårt. Det blir derfor bare en ganske elementær

innføring fra bunnen av, og den må komme såpass langt ute i kurset at man har et grunnlag for å bruke den til noe. Datateknikken er jo ikke noe mål, men et hjelpemiddel. Nå bruker vi to av de tolv ukene til dette.

Etter at Bo Svenséns *Handbok i leksikografi* kom i 1987, finnes det for første gang en utførlig innføring i faget på et nordisk språk. Det er en stor hjelp, og mye av boka er obligatorisk hos oss. Svenséns bok er kjærkommen også fordi pensum ellers er så fragmentarisk, oppsplittet i en mengde artikler eller enkeltkapitler av større verker; flertallet av disse er dessuten skrevet på ikke-nordiske språk og med andre enn disse som emne. Det er ikke skrevet mye leksikografisk teori på norsk. Selv et par av de bedre ting som finnes, er skrevet på engelsk, såsom Finngeir Hiorths "Arrangement of meaning in lexicography" og Trygve Knudsen og Alf Sommerfelts "Principles of unilingual dictionary definitions". Selv med Svenséns utmerkede bok er det på litt lengre sikt bruk for et eget kompendium i tillegg, skreddersydd for våre problemstillinger.

På grunn av alt artikkelstoffet, særlig den valgfrie delen av pensum, ser studieplanen formidabel ut; den valgfrie delen kommer opp i nærmere 70 titler, den obligatoriske i ca. 30. Meningen er selvsagt å tilgodese individuelle interesser hos studentene, f.eks. når det gjelder fremmedspråk. Men det må innrømmes at for pensum som helhet har de fleste en tendens til å gå minst mulig utenom det som er blitt forelest. Valgfriheten blir dermed mye av en helgardering; den blir lite utnyttet, men er der for dem som ønsker å bruke den.

At studentene sverger til magisterens ord når de velger pensum, henger også sammen med behovet for å tilpasse fremmedspråklig faglitteratur til norske problemstillinger. Jeg skal gi noen eksempler på dette.

- I artikkelen "Fremdwortbegriff und Fremdwörterbücher" peker W. Müller bl.a. på systemfremmede bokstavkombinasjoner. I tysk oppfattes dette som et av de momentene som taler for å lansere et hjemlig ord som alternativ, slik tysk jo er kjent for. Også i norsk er dette et moment, men ikke så sterkt, idet vi har en tradisjon for å fornorske skrivemåten, men beholde ordet.

- I artikkelen "Collocability Restrictions in Dictionaries" skjelner E. Aisenstadt mellom *idioter* og *ikke-idiomatiske fraser*; de siste er igjen inndelt i *frie fraser* og *restringerte kollokasjoner*. Denne bruken av "frase" må nærmest regnes som det en hos oss kaller et syntagme, mens "frase" hos oss er en ganske vid betegnelse for en fast fler-ords forbindelse.

- I klassikeren *Leksikologi og leksikografi* utvider Kristen Møller begrepet "tospråklig" til å omfatte en ordbok på morsmålet når oppslagsordene ikke hører til "det almindelige synkroniske dagligspråk", f.eks. ordbøker over foreldede ord, fagspråk eller dialekter. Dette er et praktisk synspunkt, men ganske ubrukelig på moderne dialektordbøker eller f.eks. på en ordbok mellom bokmål og nynorsk.

- På grunnlag av engelsk hevder Ali M. Al-Kasimi i *Linguistics and Bilingual Dictionaries* at de fleste ordbøker gir lite av grammatiske opplysninger. Dette stemmer ikke for norsk, idet våre allmennspråklige ordbøker i alle fall er rettskrivningsordbøker - uansett hva de ellers er - og *bøyning* blir behandlet som en del av rettskrivningen og derfor tatt med. "Grammatikk" i norske ordbøker betyr først og fremst bøyning.

- I språk med mindre valgfrihet enn norsk betyr "grammatikk" i ordbøker oftere syntaks, slik f.eks. A.P. Cowie bruker det i "On Specifying Grammar". I sin artikkel slår Cowie sammensetninger og fraser sammen i ett punkt. Det lar seg gjøre i engelsk, der løse sammensetninger er en stor og uproblematisk kategori. Det er den ikke i nordisk; den rommer f.eks. en problematisk form for anglisismer og må iallfall behandles for seg.
- Ordet *dictionary* i engelskspråklig litteratur har ingen entydig ekvivalent på norsk, der det nærmeste riktignok er *ordbok*, men dette må til dels ses atskilt fra *ordliste*; videre inneholder våre *konversasjonsleksika* ofte en større ordbokskomponent (f.eks. definerte fremmedord) enn en engelsk *encyclopaedia* gjør.

En erfaring som sikkert alle har gjort, er at studenter ønsker klare linjer og tydelige grenser. De kan ikke fordra det når samme fenomen kan ses fra mange synsvinkler eller analyseres på flere måter og derfor med flere navn. I forbindelse med ordforrådet er det nødvendig å ta fra dem troen på at et adverbial alltid er et adverb, eller at det finnes fem uselvstendige verb. Det har de bare godt av; det åpner for en videre erkjennelse av virkeligheten.

Verre er det å avfinne seg med at ulike forfattere bruker ulike termer om samme fenomen, eller samme term med ulikt innhold. Det er vi jo vant til, f.eks. i grammatikken, der betegnelser på de ulike aksjonsarter kan bli en terminologisk jungel. Men det er brysomt, og for ikke å gjøre tilegnelsen mer komplisert enn nødvendig har jeg utarbeidet en foreløpig versjon av en leksikografisk termliste på helt elementært nivå, foreløpig på 154 nummer, altså noe større enn Jennifer Robinsons på 135 i tidsskriftet *Dictionaries* 1983 nr. 5.

Det jeg imidlertid har tenkt å ta opp under dette punktet, er en del emner som, så langt jeg er orientert i litteraturen, er uklart avgrenset, byr på uløste problemer og derfor er vanskelige å presentere på en ryddig måte.

Et passende sted å starte kan være med forholdet mellom *ord* og *begrep*. Forskjellen mellom disse står uklart for de fleste. I trykte kilder som vi henter materiale fra, kan vi finne eksempler som "Beatles er et *begrep* i popmusikk" eller "Forbrukerne blir lurt av *begrepet* flat rente". I det første tilfellet må en gjøre det klart at noe konkret, dvs. synlig, ikke er et begrep; hvis det ser slik ut, er det metaspråklig bruk. I det andre eksemplet møter vi forvekslingen av begrep og uttrykk; det er *uttrykket* "flat rente" som lurer forbrukerne. I NORDTERM 1989 finner vi dette:

Begreppen används för att strukturera vetande. Ett begrepp måste inte nödvändigtvis ha något motsvarande språkligt uttryck.

Hvis noe er et aksiom i vårt fag, er det vel at alt kan kalles noe. Det har alltid gjort et særskilt inntrykk på meg at heksene i *Macbeth* utfører "a deed without a name". Det samme ser det ut til at terminologer kan gjøre, mens leksikografer er hjelpeløse "without a name". En må altså skjelle mellom terminologisk og leksikalsk informasjon.

Et problem ved selve ordet er som kjent å avgjøre om det er ett polysem eller flere homonymer. Homonymproblemet har vært angrepet fra mange kanter; det finnes en utilfredsstillende felteori og en do. valensteori, og redaktører har vært mer eller mindre restriktive eller liberale med å utnevne homonymer. På studentene virker det utilfredsstillende at et så viktig område er en stor gråsoner der man redigerer uten faste kriterier, etter hva man

selv finner praktisk. Om jeg skal forsøke å gi kriterier, som jeg gjør nedenfor, må jeg samtidig spørre om flere enn de tre første egentlig er sikre:

- 1 Ulik ordklasse: *sky* subst/adj./verb
- 2 Ulik etymologi: *skaffe* få tak i/spise;
gregoriansk: *g. sang* (av pave Gregor den store, d. 604)/*g. antenne*
(J. Gregory, skotsk astronom, d. 1675)
- 3 Ulik bøyningskategori: *brenne* sterkt/svakt;
la inf./pret. av *legge*; *nettene* av *natt*/av *nett*; *løvetann*, pl. *-tenner* (på løve)/
-tanner (plante)
- 4 Ulik valgfrihet: *gard* (i *skog*)/*gard* el. *gård*;
skap, m. el. n (fasong)/*skap*, n (møbel)
- 5 Ulikt genus: *skill* m. (i hår)/n. (i vev)
- 6 Funksjonelle restriksjoner: *ligne/likne*,
passivvendt: *mann og kone lignedes hver for seg*/
?faren lignedes av sønnen
- 7 Ulikt tonem: *for'ball* (av eng. *football*)/*for'ball*
(muskulatur under fotbladet)
- 8 Total ulikhet i forestilling: *dødsfall* (*døds-fall*)
fall som fører til døden/*dødsfall* død, bortgang
- 9 Praktiske hensyn, f.eks. stor ulikhet i betydning:
?blad: på tre; publikasjon; skjærende del av redskap...

Særlig 4 er nok en norsk spesialitet, der et ord som helt ut er et polysem i nynorsk, blir et homonympar i bokmål.

Hvis en ser videre på de mindre sikre, fra 4 og utover, oppstår det nye problemer, idet det er lett å se at ordparet i utgangspunktet var ett polysem. En har egentlig ikke løst problemet: Hvor stor avstand mellom betydninger skal det til før polysemet er blitt homonymer?

Vi går over til problemer med den enkelte ordartikkel. Vi tenker oss et oppslagsord med et ganske omfattende materiale, slik at det må bli flere betydningsnumre og en videre oppdeling under dem. Hvordan stiller faglitteraturen seg til dette? Ja, hoveddefinisjonene peker ut *denotasjoner*. De skal samle flere bruksmåter, kjente så vel som mulige, og må derfor være rommelige, også kalt "sterke", nok til dette, sterkere enn det som svarer til betydningen av ordet i den enkelte bruksmåte. I jussen, der en også er opptatt av ordenes betydning, snakker en gjerne om en *kjernesone* og en *randson*. For oss er det vel vanligere å tenke på denotasjonen som kjerne, og rundt denne et forråd av enkelt-bruksmåter eller *konnotasjoner*. Vi ser hvordan enkelte konnotasjoner prøver å tøyne grensen for denotasjonen, f.eks. når et dataanlegg eller en maskin omtales som "skreddersydd". Konnotasjonene peker utover fra sentrum.

Nå peker Ayto (1983) på at konnotasjonene er med og avgjør hvordan den enkelte betydning skal defineres, de bidrar til denotasjonen; sett fra denne synsvinkelen finnes det ingen konnotasjoner, sier Ayto, og tilføyer riktignok at det er en påstand som er åpen for angrep. Jeg vil heller spørre om ikke ethvert betydningsnummer større enn 1 samler et sett av forhenværende konnotasjoner. De peker i samme retning og har sprenget grensen for sin opprinnelige denotasjon.

Selv om vi samler et ganske stort materiale, synes det likevel å bero på redaktørens skjønn når dette har skjedd, og f.eks. *skreddersy* skal få et nytt betydningsnummer. For å ta et eksempel fra *Bokmålsordboka*:

blinkskudd skudd som treffer blinken (I,2); overf.: *gaven*
 var et b-
fulltreffer 1 prosjektil, slag som treffer blink 2 klaff,
 suksess: *boka, gaven ble en f-*

Redigeringen er ikke feil, men heller ikke udiskutabel: Skulle *blinkskudd* vært inndelt i 1 og 2 eller *fulltreffer* bare hatt én hovedbetydning?

Vi kommer til utformingen av definisjonen og møter det velkjente *substitusjonsprinsippet*, nevnt bl.a. av Knudsen og Sommerfelt (1958); de sier at det stammer fra Hjelmslevs *Prolegomena*. Det går som kjent ut på at definisjonen bør kunne erstatte oppslagsordet i en vanlig tekst. Deres eget verk, *Norsk riksmålsordbok*, er det beste eksempel på at dette ikke kan godtas uten forbehold. Deres enormt lange og delvis anatomiske definisjon av verbet *le* kan på ingen måte ta *le-s* plass uten fullt sammenbrudd i setningen:

le...1) a) frembringe korte, ensartede, hurtige på hinannen følgende lyd under støtvide utåndinger (og med lignende ansiktsuttrykk som ved smil), fremkalt ved opplevelse av noget morsomt, komisk, og oftest som uttrykk for glede, munterhet (ofte også for overlegenhet, hån, forakt, ell. for å dekke forlegenhet) ell. ved fysisk påvirkning (purring av hudnervene på visse steder av legemet):...

Det problemet dette skaper, kan det vel likevel finnes en løsning på: Man må gå ut fra den delen av definisjonen som dekker det enkelttilfellet man står overfor i teksten. Det er denne delen som helst skal kunne tre inn i oppslagsordets sted.

Så kommer vi til rekkefølgen av betydningsnumrene. Vi kan f.eks. skjelne mellom en *historisk*, en *logisk* og en *empirisk* rekkefølge. Den historiske, fra eldst til yngst, bryter sammen fordi den ikke lar seg bruke på alle ord. Den logiske skal føre fra én betydning til den neste. Under *barn* har f.eks. *Bokmålsordboka* først "avkom i første ledd etter mennesker", og først som nr. 5 "i sms: *helleb-, lakseb-*". Det er mulig at en mer logisk rekkefølge ville vært å flytte 5 til 2, så man først hadde avkom etter mennesker og derpå etter dyr.

Den tredje inndelingsmåten, den empiriske, er gjerne den man ender med, med et visst hensyn til en av eller begge de andre der det går for det samme og ikke kan misforstås. I sin artikkel fra 1955 redegjør Finngjør Hiorth for denne, med Casares' spanske innføring i leksikografi fra 1950 som eksempel: Først betydninger som svarer til gjengs og vanlig bruk, så de som er foreldede, regionale eller "colloquial", og til slutt tekniske.

Fraseologien er et viktig og vanskelig emne i ordboksredigering. Jeg skal ikke gå inn på slike spørsmål som hvordan man velger oppslagsord for å sikre seg at brukeren slår opp riktig. Heller ikke tar jeg stilling til om en frase kan bestå av ett ord, som noen hevder, eller om det må være flere, slik M.J. Wallace (1979) og vel de fleste hevder. Videre finnes det en rekke ulike betegnelser på emnet - frase, fast uttrykk, talemåte, kollokasjon, dels som navn på det samme, dels på grunnlag av ulik inndeling eller ulike synsmåter. Klappenbach (1980) prøver å bringe orden i kaoset ved bl.a. å innføre termen "frasem" om ordene som inngår i

frasen; frasen kan utvides, f.eks. fra "et egyptisk mørke" til "i et *slikt* egyptisk mørke", men frasemene skal ikke være utskiftbare. Det er de imidlertid ofte i praksis, særlig i sine enkelte ledd, fra "skatteskrue" til "*prisskrue*" eller fra "dansen om gullkalven" til "dansen om *oljekalven*". Man kan selvsagt diskutere om slike endringer er "riktige" og f.eks. si at en metafor bør ha en motsvarighet i virkeligheten, og der finnes det ingen "oljekalv"; derfor kan ikke uttrykket godtas. Men ofte må en si at utvidelsen, omskrivningen, allusjonen osv. oppfyller alle krav.

Allén (1976) gir en nyttig inndeling av kollokasjoner i *kombinasjoner*, *konstruksjoner* og *idiomer*. Kombinasjonene viser seg ved frekvens, og de andre to er delmengder av disse: begge typer er grammatisk velformede, men konstruksjonen betyr det som summen av ordene tilsier, mens idiomet ikke gjør det. "Trampe i gulvet" er vel en konstruksjon, "trampe i klaveret" er et sikkert idiom.

Men hva med *metaforen*? Den er et språklig bilde der betydningen på overflaten er den som ordene tilsier, men dens funksjon er å være en tydeliggjørende sammenligning, en *modell*, idet tydeliggjøringen kommer av at den framhever et hovedpoeng ved den virkeligheten den sammenlignes med. Et vanskelig spørsmål er forholdet, og skillet, mellom idiom og metafor. Jeg vil hevde at ethvert idiom har en fortid som metafor, men likevel er problemet der hvis ordboksredaktøren f.eks. vil bruke de to markørene "overført" og "billedlig". Er "gå over bekken etter vann" overført eller billedlig? Jeg kaller det billedlig og en metafor. Skillet bør være at dersom ordet gir riktig mening ut fra sin definisjon, om enn i videste betydning, da er det overført bruk; hvis ikke er det et bilde. I setningen "Dette er realiteter og ikke *kosmetikk*" er *kosmetikk* brukt overført; det er riktignok ikke pudder eller leppestift, men det er iallfall "forskjønnende middel uten reell virkning". Hvis man derimot omtaler sitt lokalmiljø som en "andedam", vil jeg kalle det billedlig, for uansett definisjon kan betydningen "trangsynt miljø" ikke plasseres under samme betydningsnummer som "dam for ender", og en definisjon "lite miljø" blir for "sterk" til at en underbetydning "dam for ender" kan utledes av den. Men i mange tilfeller er skillet langt mer uklart og må overlates til redaktørens skjønn.

Dette var noen eksempler på leksikografiens ulne kanter, dens "fuzzy edges", og siden leksikografistudentene gjerne er motiverte og våkne, har de ingen problemer med å peke ut disse og flere til.

Hva synes studentene?

Jeg skal nevne noen reaksjoner fra studentene, særlig fra den ene som skrev sin semesterrapport i form av en evaluering.

Han starter med at navnet leksikografi kanskje er uegnet til å vise hvor aktuelt emnet er for studenter i alle språkfag, og at de med et mer opplysende navn kanskje lettere ville ha nærmet seg det. Han ville ha foretrukket en avsluttende *eksamen*, skriftlig og muntlig og med karakter som viste hvilket utbytte man hadde hatt av kurset.

Det kunne vært satt av mer tid i starten til prøver på hvordan begynneren bør gå fram for å trenge inn i leksikografiske problemer - "noen håndfaste arbeidsmetodiske punkter", kaller han det.

Han peker på hvor vanskelig det er å sette opp en individuell pensumliste på grunnlag av så mye valgfri litteratur; studieplanen er "skrekkinngydende i sin rikdom". Det burde også vært mer tid til å presentere alternativer og hva hvert av disse innebærer. Han legger atskillig

vekt på at studenten tidligst mulig i semesteret bør få gjort sitt valg og få det klart for seg hvilke konsekvenser valget har, slik at han fra da av kan "se" den linjen han har valgt og kan studere ut fra den.

Det er mulig, sier han, at studentene alt i starten bør få utpekt hvilke emner som ikke er dekket eller er spinkelt dekket, så de selv kan jakte på litteratur om disse.

Slik det er nå, er han redd at studentene ikke makter å gjøre god nok bruk av litteraturen og av utdelt materiale.

Når studieplanen i innledningen peker på betydningen av ordbokskompetanse, synes han det kan bli for snevert; det burde gjøres klarere at leksikografi er en utmerket påbygningsenhet i ethvert fremmedspråksstudium, og kanskje særlig at leksikografi er høyaktuelt i skolen, eller iallfall burde være det. En slik "markedsføring" kunne trekke flere studenter til faget.

Han stiller opp noen momenter som semesteremnet burde legge vekt på å innføre studentene i når det gjelder ordbøker; blant disse nevner jeg to:

- 1 Si ikke bare hvilke ordbøker som finnes, men mer om forskjellen på dem og hvordan man finner fram til den mest tjenlige ut fra forskjellige formål
- 2 Hvordan kan ordbokens "brukerveiledning" absorberes så godt at eleven/studenten "unngår å slepe på tåpelige misforståelser i årevis, unngår å være plaget av barrierer i arbeidet..."?

Om undervisningen nevner han bl.a.:

- 1 Noen av foreleserne har kanskje lagt for mye an på å dekke hele emnet, og kunne i stedet ha valgt noen hovedlinjer eller -spørsmål, slik at det ble mer tid til drøfting og meningsutveksling
- 2 Man kunne arrangere (spise?)pauser der kurslederen kastet fram "et konkret delspørsmål for fri meningsutveksling"
- 3 I begynnelsen av hver ukesamling bør det settes av tid til å oppklare uklare ting fra forrige uke
- 4 "Terminologisk uklarhet og mangfold skaffet meg hele høsten atskillig bry." Han er fornøyd med den term-listen han fikk utdelt, men den er ikke omfattende nok
- 5 I tilfelle ulike skoleretninger innenfor lingvistikken slår ut i måten å redigere ordbøker på, burde dette være påvist i undervisningen

Jeg kommenterer ikke evalueringen, men lar den tale for seg selv som et eksempel på en nybegynners inntrykk. Heller ikke går jeg i detalj om det som studenten var fornøyd med, som faktisk var det meste. Også de andre som har tatt kurset, later til å ha vært mer fornøyd enn misfornøyd. Men knapp tid er et problem.

Utviklingen videre

Det er ting som tyder på at leksikografi er på vei til å bli lingvistikkens nye store moteemne. Det kan ha noe å gjøre med det økende antallet språklige minoriteter og behovet for fremmedspråklige ordbøker; andre former for internasjonalt samkvem bidrar også; mange føler behov for å effektivisere sin bruk av språket i konkurransen om publikums oppmerksomhet. Ett moment som også bidrar, er at når en bølge av forskere har vært virksomme på ett område, så vil neste bølge velge et annet. I nyere tid har bl.a. fonologi, syntaks og sosiolingvistikk vært ivrig utforsket. Jeg tror det nå er leksikografiens tur. Det flommer innover oss nye artikler, bøker og tidsskrifter, noe godt og noe ikke fullt så godt.

Alt dette må selvsagt prege leksikografien som undervisningsfag. Vi må holde faget å jour, og den raske utviklingen gjør dette til en krevende oppgave. Bare det nye kjempeverket *Wörterbücher* (Hausmann og fl. 1989-91) er nok til å kreve en omfattende revisjon.

Et semesteremne er det laveste trinn i faget. Vi håper etter hvert å kunne bygge det ut til høyere trinn. Vi må også kunne se for oss en videreutdanning f.eks. etter lignende linjer som ERASMUS' planlagte "European Diploma in Lexicography". En slik utvikling må skje etter behov. Behovet er der, og vår oppgave blir å gjøre det synlig og erkjent. Et ledd i det er denne konferansen, den nordiske organisasjonen av leksikografer, og all annen oppmerksomhet som tjener faget. Vi har for lengst forlatt elfenbenstårnet - om vi noen gang har sittet der; det ligger i fagets natur at leksikografer er utadrettede.

Noter

1. Etter generaliseringen kommer unntakene: til 5: Når oppslagsordet og hovedordet i definisjonen står i et avledningsforhold og hovedordet selv er definert, regnes det som akseptabelt å vise dit: *kondensasjon* det å kondensere (s.d.); til 6: Særlig i mindre (enspråklige) ordbøker blir en del vanlige ord antatt å høre til brukerens forhåndsviten og blir ikke definert; til 7: mange vil regne ulik bestemthet som akseptabelt i artikler av typen [/-logi, læren om...).

Litteratur

- Aisenstadt, E. 1979. Collocability restrictions in dictionaries. I: *Dictionaries and their users*. Exeter Linguistic Studies 4, University of Exeter: 71-74. Exeter.
- Al-Kasimi, Ali M. 1977. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. E.J. Brill, Leiden.
- Allén, Sture 1976. On phraseology in lexicography. I: *Cahiers de lexicologie* XXIX nr. 2: 83-90. Besançon.
- Ayto, J.R. 1983. On specifying meaning. I: *Hartmann 1983*: 89-98.
- Cowie, A.P. 1983. On specifying grammar. I: *Hartmann 1983*: 99-107.
- Dictionary Research Centre, Language Centre University of Exeter. Rundskriv av 31.5.1990: ERASMUS Action IV.2 "European Lexicography Diploma". Exeter.

- Gundersen, Dag 1986. Melding av Eva L. Haugen: *A Bibliography of Scandinavian Dictionaries. With an Introduction by Einar Haugen*. Kraus International Publications, White Plains, N.Y. 1986. 387 s. I: *Maal og minne* 1-2: 90-94. Oslo.
- Hartmann, R.R.K. (red.) 1983. *Lexicography: Principles and Practice*. 228 s. Academic Press. London.
- Hausmann, F.J., Oskar Reichmann, H.E. Wiegand og L. Zgusta (red.) 1989, 1990, 1991. *Wörterbücher I-II-III*. 3355 s. Walter de Gruyter, Berlin - New York.
- Hiorth, Finngeir 1955. Arrangement of meaning in lexicography. I: *Lingua* 4:413-424.
- Klappenbach, Ruth 1980. *Studien zur modernen Deutschen Lexikographie*. John Benjamins B.V., Amsterdam, artiklene: Probleme der Phraseologie, s. 196-221 (først utg. 1968); Homonyme oder polyseme Wort?, s. 235-248 (først utg. 1971).
- Knudsen, Trygve, Harald Noreng og Alf Sommerfelt (red.) 1937-1957. *Norsk riksmålsordbok*. 3160 + 4348 sp. Utgitt av Riksmålsvernet. H. Aschehoug & Co. (W.Nygaard). Oslo.
- Knudsen, Trygve og Alf Sommerfelt 1958. Principles of unilingual dictionary definitions. I: *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists*: 92-101. Universitetsforlaget. Oslo.
- Landrø, M.I. og Boye Wangensteen (red.) 1986. *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. 697 s. Universitetsforlaget. Oslo.
- Müller, W. 1976. Fremdwortbegriff und Fremdwörterbuch. I: *Probleme der Lexicologie und Lexicographie*: 211-223. Pädagogischer Verlag Schwann. Düsseldorf.
- Mæhlum, Helge 1990. Svar på en mild og myk oppfordring om å gi En evaluering av kurset høsten 1990 i Leksikografi. Utrykt semesterrapport for semestererme i leksikografi. Universitetet i Oslo.
- Møller, Kristen 1959. *Leksikologi og leksikografi. Udvalg for Folkemaals Publikationer. Serie A nr. 19*. J.H. Schultz Forlag, København.
- NORDTERM 1989. Publication 2: *Terminologins terminologi*. 36 s. Nordterm, Reykjavík - Oslo - Helsingfors - Stockholm - København.
- Robinson, Jennifer 1983. A Glossary of Contemporary English Lexicographical Terminology. I: *Dictionaries. Journal of The Dictionary Society of North America* No. 5: 76-93. Terre Haute, Indiana.
- Svensén, Bo 1987. *Handbok i lexicografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. Esselte Studium/Tekniska Nomenklaturcentralen. Stockholm.
- Utvalget for forsknings spørsmål, Universitetet i Oslo 1989. Vurdering av ordboks- og arkivarbeid i forhold til vitenskapelige kvalifikasjoner. (Utrykt innstilling.) Universitetet i Oslo.
- Wallace, M.J. 1979. What is an idiom? I: *Dictionaries and their users...*: 63-70, se Aisenstadt, E.
- Zgusta, Ladislav 1971. *Manual of Lexicography*. 360 s. Mouton, The Hague/Paris.